

שנה לד
גליון ה (רג)
סיון - תמוז תשע"ט

קובץ בית אהרן וישראל

מאסף מרכזי לתורה והלכה לחו"ר הישיבות והכוללים
של מוסדות סטאלין קארלין בארץ ובתפוצות

מכון בית אהרן וישראל
שע"י מרכז מוסדות קארלין סטאלין בארץ הקודש
בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א

רח' אבינועם ילין 11, ת.ד. 50197 ירושלים, 9150101

ב"ה
שנה לד
גליון ה (רג)
סיון - תמוז תשע"ט

קובץ בית אהרן וישראל

מאסף מרכזי לתורה והלכה לחו"ר הישיבות והכוללים
של מוסדות סטאלין קארלין בארץ ובתפוצות

מכון בית אהרן וישראל
שע"י מרכז מוסדות קארלין סטאלין בארץ הקודש
בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א

רח' אבינועם ילין 11, ת.ד. 50197 ירושלים, 9150101
טל. 053-7978992, פקס. 02-5370106
E-mail: beisaron1@gmail.com

קובץ בית אהרן וישראל

מאסף מרכזי לתורה
והלכה לחור' הישיבות
והכוללים של מוסדות
סטאלין קארלין
בארץ ובתפוצות

המערכת והמו"ל:

מכון בית אהרן וישראל למחקר כת"י והור"ל (ע"ר)
שע"י מרכז מוסדות קארלין סטאלין
עיה"ק ירושלים תובב"א
בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א

כוללים ללימוד קדשים

בביהכ"נ בחצר הקודש, גבעת זאב
בביהכ"נ 'תפארת אברהם אלימלך', ביתר עילית

כוללים ללימוד חושן משפט

בביהכ"נ 'בית יעקב חיים', ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת אברהם אלימלך', ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת משה', מודיעין עילית
מתיבתא דרבי יוחנן, טבריה

כוללי הלכה - או"ח יו"ד

בביהכ"נ 'תפארת יוחנן', טבריה
בישיבת 'בית אהרן וישראל', בורו פארק, ניו יורק
בביהכ"נ בחצר הקודש, גבעת זאב
בביהכ"נ 'אור ישראל', ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת משה', מודיעין עילית

כוללים ללימוד יורה דעה

פאר ישראל, ירושלים
בביהכ"נ 'תפארת אברהם אלימלך', ביתר עילית
בביהכ"נ 'אור ישראל', ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת משה', מודיעין עילית
תפארת אשר, מודיעין עילית
בביהכ"נ 'תפארת יוחנן', טבריה
בביהכ"נ קרלין סטולין, בני ברק
כתר נחום שלמה, ביתר עילית

כוללים ללימוד אורח חיים

בביהכ"נ 'היכל רבינו יוחנן', ירושלים
בביהכ"נ 'בית יעקב', רמות, ירושלים
משנת דוד' בביהכ"נ 'בית אהרן', ביתר עילית
בביהכ"נ 'אור ישראל', ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת אברהם אלימלך', ביתר עילית
תפארת מרדכי, ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת משה', מודיעין עילית
תפארת אהרן, מודיעין עילית
בביהכ"נ 'תפארת יוחנן', טבריה

ישיבות

'בית אהרן וישראל', רמות, ירושלים
'בית אהרן וישראל', ביתר עילית
'קארלין סטאלין - בית אהרן וישראל', בורו פארק, ניו יורק
ישיבת 'בית אהרן וישראל', קייב, אוקראינה
ישיבת 'בית אהרן', קארלין, בלארוס
ישיבת 'אהבת אהרן', בני ברק

ישיבות לצעירים

זכרון אלימלך, ירושלים
בית אשר, רמות, ירושלים
תפארת יוחנן, ביתר עילית
סטאלין קארלין, מודיעין עילית
סטאלין קרלין, בני ברק
תפארת יוחנן, בורו פארק, ניו יורק

בית מדרש להשתלמות בהוראה ודיינוות

בית אולפנא דרבינו יוחנן, רמות, ירושלים

כוללים ללימוד ש"ס

בישיבת 'בית אהרן וישראל', רמות, ירושלים
כולל עיון, רמות, ירושלים
בביהכ"נ 'היכל רבינו יוחנן', ירושלים
קנין ש"ס, ירושלים
בביהכ"נ בחצר הקודש, גבעת זאב
בביהכ"נ בית יעקב, רמות, ירושלים
בישיבת 'בית אהרן וישראל', ביתר עילית
בביהכ"נ 'אור ישראל', ביתר עילית
בביהכ"נ 'תפארת משה', מודיעין עילית
בביהכ"נ 'משכן שלמה', מודיעין עילית
בביהכ"נ 'תפארת יוחנן', טבריה
פרי הארץ, ע"י ביה"ח העתיק, טבריה
בישיבת 'בית אהרן וישראל', בורו פארק, ניו יורק
בביהכ"נ סטאלין קארלין, סטמפורד היל, לונדון
בישיבת 'בית אהרן וישראל', קייב, אוקראינה
בביהכ"נ 'בית אהרן', קארלין, בלארוס

התוכן

גנוזות

ה	רבינו סעדיה גאון זלה"ה (ד' תרמ"ב - ד' תש"ב)	דרשות לימי המועדים (ב) בעריכת הרב יהודה זייבלד
יד	רבינו מצליח גאון זלה"ה דמשק ומצרים (- ד' תתצ"ח)	דרשה לחג השבועות סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של הרס"ג בפוסטאט (א) בעריכת הרב יהודה זייבלד
לה	רבי מיכאל בכרך זצ"ל ראב"ד פראג (ת"צ - תקס"א)	חידושים פ"ק דמסכת כתובות

חידושי תורה

מג	הרב פנחס זלצמן קרלין סטולין ביתר עילית ר"כ מפעל הש"ס באסטאן-ביתר מכון 'הרמב"ם השלם'	בעניין חייב אדם לטהר עצמו ברגל
מט	הרב שמעון גומבו קרלין סטאלין, ירושת"ו עורך באנציקלופדיה התלמודית	שיטת התוספות בגדר תליית ממזרות ואי תפיסת קידושין זה בזה
נו	הרב דוד אקער קרלין סטולין, ירושת"ו ר"כ 'קנין ש"ס' קרלין סטולין ירושת"ו ור"מ בישיבה לצעירים 'זכרון אלימלך' ירושת"ו	האם מעשה שיש בו שני מלאכות בשבת נחשב כשני איסורים
סב	הרב שניאור זלמן עהרנרייך קרלין סטולין, ירושת"ו כולל בישיבת 'בית אהרן וישראל' ביתר עילית	בענין נדר על דבר שאין בו ממש

בירורי הלכה

עא	הרב שמואל רבינוביץ רב הכותל ומקומות הקדושים	תפילה בלווי כלי נגינה
פא	הרב פנחס דיק קרלין סטולין, גבעת זאב ר"כ נזר ישראל, קרלין סטולין ירושת"ו	דין הקפאת והפשרת 'איגלו' (freeze pops) ושאר משקין בשבת
צב	הרב חיים יוסף טראוויס קארלין סטולין, ירושת"ו	טלטול חפצים השוכחים מחוץ לתחום בעליהם

קג	הרב אהרן לוי קארלין סטולין, מודיעין עילית כולל יו"ד סטאלין קרלין, מודיעין עילית	בענין אם מותר לרסק פירות מתולעים
קט	הרב אפרים ביניק סטאלין קארלין, ביתר עילית כולל 'כתר נחום שלמה' קארלין סטולין ביתר עילית	הדלקת נרות למשפחה המתארכת אצל אחרים לסעודת ליל שבת וחוזרים לביתם ללון

לשון חכמים

קטו	הרב אברהם ישעיהו דיין צפת"ו	ניקוד תיבת 'ואלדעה' בתנ"ך
קיט	הרב יוסף מאיר סאפרין בית שמש	זמני אמירת קדיש, סוגי הקדיש וטעמיו (ה)

מנהגי ישראל

קלא	הרב אהרן פוטש קארלין סטאלין ביתר עילית	כתיבת ב"ה בראש הדף
-----	---	--------------------

קלז

הערות

הערות על דרשת רס"ג בענינים בין אדם לחברו שפורסמה בגליון המאתיים - י. א. בית שמש / על תוספות חדשים לפרק גט פשוט שפורסמו בגליון המאתיים - הרב יוחנן אשר דאן, סטאלין קארלין, ברוקלין נ"י. / הערות על מאמר בענין הריבית לרס"ג שפורסם בגליון ר"א - הרב יהודה גליס, מודיעין עילית / הערות על דרשת הרס"ג למועדים, ועל הלכות הוצאה מתוך ספר המספיק לרבי אברהם בן הרמב"ם זלה"ה בגליון ר"ב - הרב יהודה לוי, מודיעין עילית. / תגובת המהדיר - הרב יחיאל יהודה זייבלד / על מאמרו של הרב יהושע שמעון בריזל בגליון המאתיים, במי שקיבל שבת האם בני ביתו נגזרים אחריו - הרב צבי יעקב דולינגר, בני ברק / על מאמרו של הרב מאיר בוקשפן בגליון המאתיים על נאמנות גוי במשחטה ושאר דיונים המצויים במשחטות הבוד"צים - הרב יעקב יצחק רבינוביץ, רב ביהכ"נ 'אור ישראל' קרלין סטולין, ביתר עילית, מח"ס 'ארבעת המינים המהודרים', ר"כ ראחמסטריווקא ור"כ 'לקח טוב' / על מאמרו של הרב שלמה זלמן שמעיה בגליון המאתיים בענין יין פוטר כל מיני משקין - הרב יוסף פליסקין, ירושת"ו / על מאמרו של הרב מתתיהו שווארץ בגליון המאתיים, פתרון להוריש רכוש שיזכה בו לאחר מיתה - הרב אליעזר דוד ברנד / עוד בענין הנ"ל ובענין קים לי שאח יורש ישיר - הרב דניאל כהן, ביתר עילית / תגובת הכותב - הרב מתתיהו שווארץ, קרלין סטולין ביתר עילית, דיין בבי"ד 'משפט החשן', מח"ס משפט הצוואה, כולל בית אולפנא דרבינו יוחנן, ירושת"ו / על מאמרו של הרב יעקב פריינד בגליון המאתיים, בענין חצי שיעור במצוות - הרב יוסף יהודה גאלדשטיין, ירושת"ו / על מאמרו של הרב אפרים סגל בגליון המאתיים, בענין הנחת חפצים על אילן בערב שבת ויו"ט - הרב מרדכי צבי שמעיה, רו"כ או"ח 'נזר הוראה', קארלין סטאלין ביתר עילית / על מאמרו של הרב משה חיים שמעיה בגליון המאתיים בענין מלאכת כותב במשחקים בלוחות מגנטיים ומשחקי הרכבה - הרב אפרים סגל, קרלין סטולין ביתר עילית, ר"כ להוראה קארלין סטולין, ביתר עילית ומג"ש ארגון 'דרשו' בשו"ע או"ח / עוד בענין הנ"ל - הרב יהושע אוירבך, קרלין סטאלין, מודיעין עילית, כולל 'תפארת אהרן' מודיעין עילית / תגובת הכותב - הרב משה חיים שמעיה, סטאלין קארלין, טבריה ת"ו, ר"כ ללימוד או"ח, קארלין סטולין, טבריה עילית, מח"ס 'אורחות הלכה'.

רבינו מצליח נאון זלה"ה

דרשה לחג השבועות

סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של הרם"ג בפוסטאט (א)

מבוא כולל: קשרי רס"ג וקהילת בני ארץ ישראל בפוסטאט
- אור חדש על פרשה עלומה

א. פתח דבר

בחודש אדר שנת ד'תתקעא (1211) התקבצו מנהיגי בית הכנסת הארץ ישראלי בפוסטאט, המפורסם בשם בית כנסת "עזרא", וחתמו על מודעת-הכרזה בה התחייבו שלא לשנות מאומה ממנהגי אבותיהם. השנים היו שנים קשות לקהילה, שבעבר היתה הקהילה העיקרית באזור, וגדולה, איכותית וכמותית, יותר מצרתה - קהילת הבבלים בעיר. רבי אברהם בן הרמב"ם ראה לנכון לאחד את כל יהודי מצרים תחת מנהג אחד ותורה אחת, ודרש מהם במפגיע לזנוח את מנהגייהם ולקבל על עצמם את מנהגי הבבלים. מעמד זה נועד לקבוע את נאמנותם של בני ארץ ישראל למנהגם נגד הקמים עליו.¹

תעודה זו, שהשתמרה בספריית אוקספורד,² נידונה רבות וגם התפרסמה בשלמות לא פעם.³ בתעודה מונים מנהיגי העדה את גדולי הדורות הקודמים, עליהם הם נשענים ואת סמכותם הם ממשיכים:

על פי הסדר שראו לנכון לקבעו חכמי אותו דור ז"ל והדורות שלאחריהם, וכאשר הורו לעשותו ואשר נראה יפה בעיניהם וקבלוהו ונהגו על פיו בזמנו של אדונינו גאונינו נגידינו סעדיה ראש ישיבת גאון יעקב ז"ל, והגאונים והרבנים והחכמים האחרים ז"ל, עד זמנו של ה'ראש' אבו פצל אדונינו נגידינו מבורך שר השרים נגיד הנגידים סנהדרא רבא צורבא מרבנן שר הגולה תפארת חצי גרן עגולה ובית דינו ז"ל, עד זמנו של אדונינו גאונינו מצליח הכהן ראש ישיבת 'גאון' יעקב ובית דינו ז"ל, עד זמנו של אדונינו שמואל הנגיד הגדול שר השרים ונגיד הנגידים גביר הגבירים ימין המלוכה והוא ה'ראש' אבו מנצור ז"ל, ורבינו חייא ורבינו אפרים ורבי יעקב הכהן הרב הגדול ז"ל, עד זמנו של מרינו ורבינו אדונינו משה הרב הגדול המובהק הפטיש החזק נר המערבי דגל הרבנים יחיד הדור אות העולם ופלאו ממזרח שמש עד מבואו מרדכי הזמן צורבא מרבנן זצ"ל ובתי דינים הקדושים מרינו ורבינו שלמה הרב הגדול ... ז"ל ומרינו ורבינו אדונינו יצחק הרב הגדול בישראל דגל הרבנים ז"ל וכבוד מרינו ורבינו אדונינו ... הדיין המשכיל המופלא הרב הגדול המעולה נזר המשכילים ז"ל.

1 לפרשה זו ראה פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 218; פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 72; הנ"ל, מחלוקת לשם שמים, עמ' 252-253; הנ"ל, עדות חדשה, עמ' 317.

2 נויב. 2834.22, MS heb. b.13/41.

3 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 218-224, פרידמן, התנגדות לתפילה, שם.

רוב ככל שמות הרבנים המוזכרים בהכרזה זו מוכרים, וזיקת רובם לקהילת בני ארץ ישראל בפוסטטאט - ידועה.⁴ במסגרת זו אבקש להתמקד בפתיחת שרשרת המסירה ברב סעדיה גאון. הזכרתו מעוררת תמיהה, כיון שמנהגי בני ארץ ישראל, אלשאמיין, אינם מוזכרים כלל בסידור רס"ג, ובודאי שאין מוזכרים בו המנהגים הייחודיים המוזכרים בהכרזה זו - תפילת השיר והתהלכה הכרוכה בה, קריאת עשרת הדברות, והקריאה בתורה בשבת לפי החלוקה הארץ ישראלית, התלת-שנתית. ההשערה היתה שכיון שמוצאו של רס"ג במצרים, הכניסוהו כותבי ההכרזה בשטר⁵, ואולי גם היתה מסורת בידם שרס"ג כיהן בבית הכנסת "עזרא" לפי צאתו ממצרים.⁶

להלן אבקש לשלוח אלומת אור למערכת ההדוקה של קשרי בני קהילת ארץ ישראל בפוסטטאט לרס"ג, בעיקר בשנות מנהיגותו של ר' מצליח גאון (ד'תתפ"ז-תתצ"ח, 1127-1138). יתברר שייחוסה של הקהילה לרס"ג אינו היתלות באילן גדול גרידא, ואין הוא ריק מתוכן. הם ראו את עצמם ממשיכי דרכו של רס"ג, וכממשיכים הם פעלו במספר מישורים: ראשית, כמובן, הגו בחיבוריו והעתיקו אותם, ואף התאימו אותם לשימוש קהלים רחבים יותר, כשהם מקצרים אותם ומעבדים אותם; שנית, הם העתיקו את חלק ההלכה מסידור רס"ג, ושילבו בו את מנהגייהם, והוא ככל הנראה היה ספר ההלכה שקבע את מנהגייהם דבר יום ביומו; ושלישית, וזו תרומתו העיקרית של מאמר זה - רבי מצליח גאון נשא דרשות, המבוססות על דברי רס"ג בחיבוריו, כלשונם ושלא בשם אומרם, כשהוא מוסיף להם הקדמה וסיום בדברי אגדה, ומשלב בהם חידושי הלכה משלו. דומה שהתייחסות כזו לרס"ג נדירה ואין דומה לה בהיסטוריה, והיא מעידה על תפיסה עצמית של "ממשיך", הנוטל מדברי רס"ג ומעבירים הלאה תוך התאמה למקום ולזמן, בלי צורך להזכיר את שמו.

לבירור זה חשיבות לא רק לעמידה על טיבה של מערכת היחסים ההיסטורית בין בני קהילת אלשאמיין בפוסטטאט לרס"ג, דור אחד לפני השתקעותו של הרמב"ם במקום. באמצעות בירור זה ניתנים בידינו כלים לעמוד על משמעותם של עיבודים של סידור רס"ג הנמצאים בגניזה, שבעת נראה שהם נועדו בעיקר להתאמת הלכות הסידור למנהגי ארץ ישראל; וכן ניתן בידינו פענוח וזיהוי לדרשות המועדים הנמצאות בגניזה, ונוסף נדבך לתורתו של ר' מצליח גאון, שלא רבות ידוע לנו עליה.⁷

ב. דרשות ר' מצליח גאון בכתב ידו של ר' זכאי

בעסקי בדרשות רס"ג למועדים⁸, חיפשתי באוצרות הגניזה אחר דרשות נוספות העוסקות בענייני המועדים, שחותמו של רס"ג טבוע עליהן. זיהיתי דרשות ליום כפור, פסח ופורים, וחלק מדרשה לחג השבועות, שנכתבו באותה יד ובאותה שיטת כתיבה. הדרשות מבוססות על סידור רס"ג בתוספת קטעים מעובדים ומתורגמים מהלכות גדולות, וקישורי אגדה. אלא שמצאתי בהן הלכות אופייניות למנהג ארץ ישראל, ומכך נראה שמחברן אינו רס"ג, אלא אחד מבני הקהילה הארץ ישראלית

4 ראה מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 232; כהן, שלטון עצמי, עמ' 252.

5 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 221, הע' 21.

6 פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 252, הערה 24.

7 על דברי תורתו ששוקעו בעותק ספר הערוך של רבי מבורך, ומשם הגיעו למספר כתבי יד ובחלקם גם לדפוסי ספר הערוך, ראה אפשטיין, מחקרים בספרות, א, עמ' 265-9.

8 החלק הראשון פורסם בגליון ר"ב, חלק נוסף מתפרסם בגליון זה. החלקים הבאים יפורסמו בעז"ה בקרוב.

בפוסטטאט. מכך שמפנה בדרשה ל"סידור" בנוסח אלשמיין⁹ נראה גם שחיבר "סידור", או שהוא מתייחס לסידור המפורסם בקהילה.

ביקשתי איפוא מועמד מתאים, תלמיד חכם בעל שיעור קומה המדבר מתוך סמכות שאינה מצריכה אותו להזכיר דברים בשם אומרם, המושפע עמוקות מרס"ג, חי במאה ה"ב בסביבת פוסטטאט, והשתייך לקהילה השאמית.

ומצאתי ברשימת דרשות בכתב ידו של ר' יוסף ראש הסדר¹⁰, שהשתמרה בקטע הגניזה TS K 3.42, מופיעות מספר מחברות. על שלושה מהן נאמר שהן כתובות בכתב ידו של ר' זכאי, ועל האחרונה נאמר גם שהדרשות הן דרשותיו של ר' מצליח. המחברות כוללות את הדרשות לעצרת, שבת שלפני פסח, ודרשות נוספות.

רבי מצליח הכהן גאון עונה לכל הדרישות הנזכרות בחיפושיו - הוא חי ופעל בפוסטטאט באותה עת; היה בעל סמכות רבה ונהג בנגידות וממלכתיות¹¹; והיה ראשם של קהילת בני ארץ ישראל במקום, כעולה מתעודת ההכרזה הנזכרת וממקומות רבים נוספים. ההתאמה בין תוכן שלושת המחברות המתוארות על ידי רבי יוסף ראש הסדר, עם תוכן שלושת המחברות שאותרו בגניזה, מוסיפים אף הם לשכנע במסקנה העולה: שלושת מחברות אלו כוללות את דרשותיו של ר' מצליח שנכתבו על ידי ר' זכאי.

אלו הם דברי ר' יוסף, לפי דרך זו:

ואוראק דראש עצרת דראש כ"ט ר זכאי - מחברת דרשת שבועות, דרשה בכתב יד ר' זכאי - אוסף מוצרי II,44.4.

דראש לשבת פרק דפסח כ"ט ר' זכאי - דרשה לשבת חלק הפסח בכתב יד ר' זכאי - ספריית קיימברידג' T-S Ar.47.129, T-S Ar.37.220.

נסכה דראשאת פיהא דראש ראס אלמתיבה מצליח כ"ט ר' זכאי - מחברת דרשות שבה דרשות ראש הישיבה מצליח, כתב יד ר' זכאי. כנראה כוללת את דרשות פורים ויו"כ. פורים: T-S NS 221.21, T-S NS 285.63, T-S NS 285.63, Moss. VI,136.1, ENA 2702.4.

כיון שסגנון כל הדרשות אחיד, וכולן נאמרות שלא בשם אומרן, נראה שהיחוס שבסוף, לרבי מצליח, נכון ביחס לכל המחברות שבכתיבת יד ר' זכאי.

ניתן למצוא גם קשר פנימי בין תוכן הדרשות לידוע לנו אודות רב מצליח. בדרשה לפסח נוסף על דברי רס"ג דיון אודות דרך הכשרת כלי חרסינה מסוג "זבאדי". זבד היא קערה, אלא שכאן מדובר בקערה מסוג מסויים, שהיתה עשויה חרסינה ומשולבת אבני חן.¹² אם הדרשה היא של ר' מצליח, הרי שהדיון בה אודות כלים אלו אינו מקרי: בענין זה שאל מצ'מון בן יפת בן בנדאר, נגיד ארץ תימן, את רב מצליח גאון, בשנת ד'תתצד, ד' שנים לפני הסתלקותו.¹³ ר' מצ'מון היה נגיד יהודי תימן וראש המסחר בין הודו למצרים שעבר דרך תימן, והוא שלח מערכת יקרה של ששה

9 שבו נוסח הקידוש הוא בנוסח ארץ ישראל, ופותח באמירת הפסוק "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו", ראה פליישר, לסדרי התפילה, עמ' רמ, הערה 108.

10 אלוני, הספרייה היהודית בימח"ב, עמ' 407.

11 ראה פליישר, מדיואן שירי החול, עמ' 145 והלאה; כהן, שלטון עצמי, עמ' 252 והלאה, ועמ' 283 והלאה; מאן, היהודים במצרים, ב, עמ' 274 והלאה.

12 ראה פרידמן, מילון, בערכו, עמ' 234.

13 ר' גויטיין, התימנים, פרק א עמ' 26, פרק ד עמ' 80, ופרק ה תעודה א הערה 19 עמ' 91.

ספלים מחרסינה סינית ו"זבאדי" בצירוף השאלה ההלכתית אם דינם ככלי חרס או ככלי זכוכית. לא השתמרה תשובתו של רבי מצליח, וכנראה בדרשה זו מופיעה תשובתו. לדברי ר' מצליח, דינם ככלי חרס שאין דרך להכשירם לשימוש בפסח, ויתרה מזו, אי אפשר פשוט להשאירם לשימוש לאחר הפסח ככל כלי חרס, אלא צריך להקדים ולשטפם יפה יפה. הסיבה, ככל הנראה, לפי שהזבדיה היא קערה משובצת באבנים טובות, ולכן צריך לשטפה היטב כיון שחמץ נכנס בסדקים שבין הקערה לאבנים.

להלן מספר פרטים ידועים על ר' מצליח:

ר' מצליח הכהן בן רבי שלמה גאון היה ראש ישיבת גאון יעקב שבארץ ישראל שעברה לפוסטאט. הוא היה מיוחס לשושלת גאוני ישיבת גאון יעקב שבארץ ישראל.¹⁴ אביו, ר' שלמה גאון, העתיק את הישיבה מצור לדמשק שבסוריה בעקבות הכיבוש הצלבני. בעקבות פטירת האב עבר הבן, ר' מצליח, בשנת ד'תתפז (1127) מדמשק לפוסטאט שבמצרים, ושם ביסס את גאונותו ביד רמה. נפטר בערך בשנת ד'תתצח (1138).

ברשותו היו חיבורים יקרי ערך. בהקדשה לתנ"ך כתב יד לניגרד כתוב אחרי הקדמת הסופר: "קנה זה המצחף כגקמו"ר [-כבוד גאון מורנו ורבנו] אדוננו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב יברכהו אלהינו וישמרהו בר כגקמו"ר אדוננו שלמה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב (זלחד"ה?) נין הגאונים בממונו לנפשו מאת כג"ק [כבוד גאון קדוש] המשכיל החכם והנבון יוסף הנודע בן כוג"ך בחדש תמוז שנת אתמ"ו לשטרות - [ד'תתצד, 1134] האלהים יזכהו להגות בו הוא ובניו וזרעם כל ימיהם לקיים לא ימושו מפ"ך וג". כ"י קיימברידג' T-S K 6.197 כולל שני דפים ממסכת עירובין, ועליו ציון רכישת כתב היד בשנת ד'תתצו ליקר הדרת אדונינו גאונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב.

לפי האמור כעת, נמצא שגאונותו של ר' מצליח התבססה גם על מציאת זיקה לגאון הנודע, רב סעדיה גאון. כמאה שנים לפני כן, בשלב מוקדם של הפולמוס בין קהילות בני ארץ ישראל ובבל בפוסטאט, בבוא ר' שלמה בן יהודה גאון לפוסטאט כדי להחרים את הבבליים שבה, טענו בני בבל על עליונותם מכוח עליונותו של רס"ג, שאפילו בארץ ישראל נהגו כרס"ג במחלוקתו עם בן מאיר.¹⁵ באותה דרך, מאה שנים לאחר מכן, התמודד נינו של ר' שלמה גאון, ר' מצליח, עם טיעונים דומים - השתייכותו של רס"ג לבני ארץ ישראל או לבני בבל.¹⁶

ג. כמה ר' זכאי איכא בקהירא?

דברינו עד כה מתבססים על ההתאמה בין תוכן שלושת המחברות המתוארות על ידי ר' יוסף ראש הסדר, לתוכן שלושת המחברות שאת שרידיהן אנו מוצאים בגניזה.¹⁷

14 רשימות יחוסו פורסמו ע"י גיל, ארץ ישראל, ב, עמ' 10-11, מתוך פתיחות מכתב שלו.

15 על הפרשה ראה שטרן, הלוח היהודי, עמ' 92.

16 לעניין זה משקל טעון במיוחד לפי השערות של ח"י בורנשטיין, מחלקת רב סעדיה גאון וכן מאיר, ורשה, תרס"ג, עמ' 111, לפיה ראש שושלת הגאונים עליה נמנו ר' שלמה ב"ר יהודה גאון ור' מצליח ב"ר שלמה גאון, הוא לא אחר מר' אהרן בן מאיר, בר-פלוגתתו של רס"ג.

17 הביירוים בפרק זה נסמכים על התכתבות עם ד"ר אמיר אשור, שבאורך רוח ראוי להערכה בירר עמי את הסוגיא פרט אחר פרט, העמידני על האמת בפרטים רבים שבהם שגיתי ותרם לי מאוצר ידיעותיו. האחריות על המסקנות שבפרק זה כולה עלי, ואינן בהכרח מוסכמות עליו.

לכאורה בידינו לבדוק את ההתאמה בין רשימת ר' יוסף לבין הדרשות, באמצעות השוואה לכתב ידו של ר' זכאי הדיין היוצא ממקום אחר. כ"י T-S 8J21.9 חתום ע"י ר' זכאי ב"ר משה, והוא אגרת בענייני מסחר.¹⁸ אמנם, כתב היד בדרשות ובאיגרת אינו בעל מאפיינים יחודיים, והוא דומה לכתב ידם של סופרים רבים מתקופה זו. מאידך גיסא, לפעמים יש הבדלים בכתיבות של אותה יד, ויש שאף באותו טופס יש הבדלים מועטים, ובין טופס לטופס בשיעור גדול יותר, והם ניתנים להסבר בכך שאדם עשוי לשנות במעט את כתב ידו מזמן לזמן ואף באותו פרק זמן כשיש מאורעות המשפיעים על מצב רוחו. על כן מקובל שאין מוודאים או דוחים זיהוי על פי דמיון או אי-דמיון בכתב היד. בנוסף ישנו הבדל בין כתב רהוט המשמש לאגרות לכתב בינוני המשמש לכתיבת חיבורים. **אמנם במקרה דנן נראה יותר שכותב האיגרת אינו כותב הדרשות, למרות שהאיגרת כתובה כתיבה רהוטה והדרשות כתובות כתיבה בינונית.**

אלא שבכך אין לשלול את זהות ר' זכאי המוזכר על ידי ר' יוסף ראש הסדר, עם כותב הדרשות שבידינו. לשם כך עלינו לברר אם ר' זכאי כותב האגרת הוא ר' זכאי היחיד שפעל באותה עת בקהיר, או שהוא ידוע כסופר ומתאים שהוא יהיה כותב הדרשות. רק אם כך, נוכל לטעון שכוונת ר' יוסף ראש הסדר היא לר' זכאי כותב האיגרת, ומשאין כתיבת ידו דומה לכתיבת הדרשות - יידחה זיהוי הדרשות עמו.

והנה, השם זכאי מופיע בחומר שבגניזת קהיר בתקופה זו בהקשרם של אישים אלו:

א. ר' **זכאי הדיין**. חתום על מעשה בית דין בפוסטאט, כ"י אוקספורד Heb. D.65/25, משנת ד'תתפז (1127). חתומים גם ר' יצחק ביר שמואל הספרדי, מנשה הכהן החבר, ור' זכאי חותם באותיות מרובעות ומסודרות: זכאי בי"ר משה הכ"ם, ומוסיף אותיות סביב שמו.

בן חתם בי' אייר ד'תתקג באלמחלה על גט, כ"י אוקספורד MS heb. d.65/41¹⁹: זכאי ביר משה נ"ע.

בנוסף, הוא נזכר בשמו המלא במעשה בית דין שבכ"י קיימברידג' T-S NS 311.23, משנת ד'תתקי (1150), העוסק בחוב כספי בין פלוני אלצירפי בן נתן הכהן לבין "מרנו ורבנו זכאי הדיין המשכיל החכם וכו' כג"ק מרנא ורבנא משה שר הנכב' נ"ע".

מספר מכתבים מוענו לדיין זה. כ"י ניו יורק ENA 4011.12 הוא מכתב של ר' שבתי בן אברהם דיין מנית זפתא אל "מרנו ורבנו זכאי הדיין המשכיל החכם והנבון הירא את ד' נזר הנבונים האלקים יברכיהו וישמריהו ויהיה בעזרו וישמרו נפשות חסידו ויחייה חמודיו בר כגק מרנו ורבנו משה השר האדיר החכם והנבון זל".

במכתב נוסף הוא מופיע בלי שם אביו, והוא כ"י אוקספורד heb. c.28/28. השוחט של אלמחלה כתב לרבי זכאי בפוסטאט בשנת ד'תתקי, והתלונן על שנדרש מהרב החדש של אלמחלה ללמוד את הלכות שחיטה מהגמרא ולא הסתפק בידיעתו בהלכות שחיטה של רס"ג. במכתבו הוא פונה ל"אור עינינו מלמדינו זכאי הדיין המשכיל נזר המשכילים וסוד המבינים עטרת החכמים". מניתוח הכיתובים שעל מכתב זה, עולה שרבי זכאי כיהן בפוסטאט כראש לשכתו של רבי נתנאל בן רבי משה הנגיד וראש הישיבה.²⁰

18 האגרת פורסמה ע"י גיל, במלכות ישמעאל, ד, עמ' 362-3.

19 פורסם ע"י ר"ש אסף, 'שטרות עתיקים מן הגניזה', תרביץ ט (תרצ"ץ), עמ' 34.

20 פרידמן, זוטא והמוקדמים, עמ' 485.

לבסוף, בסידור שכתב בכתיבה מרובעת, אוקספורד heb. d.55/42, חתום בקולופון: וכתב זכאי ביר משה נ"ע.

ב. ר' זכאי מחבר פירושים למקרא. פירוש למשלי נזכר ברשימת ספרים²¹; פירוש לשיר השירים, ממנו השתמרו מספר קטעים²²; פירוש לאלפא ביתא שבתהלים²³; ודרשות על פרשת בא, הלכות אבל וענין פרה.²⁴

ג. ר' זכאי סופר ומעתיק ספרים. נזכר ברשימות ספרים רבות: כתב את התורה שבכתב²⁵, קובץ פירוש העניינים לפרשיות נצבים - וזאת הברכה²⁶; מחברות²⁷, תלמוד²⁸, שאלות לקדמונים ולראש הישיבה²⁹ [כנראה ר' מצליח, או שהן שאלות רב אלחנן בר שמריה מרבנו שמואל גאון³⁰], וסידור שבו גם התערב - הוא קיצרו והדביקו.³¹

ד. ר' זכאי מחבר פירוש לרי"ף. בידינו חידושים למסכת גיטין, כ"י אוקספורד Hunt. 252, מביא מהרמב"ם ומאוחר לו.³²

ר' זכאי היה גם בעל ספרייה גדולה שבמכירתה עסק הדיין ר' מאיר בן הלל בן צדוק, וערך רשימה של הספרים שבספרייתו.³³ אין ידוע אם מדובר בדיין או בסופר, ואם היו שני אנשים.

ש"ד גויטיין, שעסק רבות בפענוח סוגיות עלומות בתקופה זו, הניח ש"אולי יש לומר, כי ר' זכאי הדיין הוא ר' זכאי המחבר הוא ר' זכאי המעתיק והוא ר' זכאי האספן שלו שייכים הספרים שברשימתנו, כי כולם בני המאה השנים-עשרה".³⁴ השערות התבססה על נדירותו של השם זכאי.³⁵

21 אלוני, הספרייה היהודית, עמ' 230.

22 שכתב גניזה 21, פותח "קאל ר' זכאי הדיין בר משה". בפירוש זה מבטיח בהקדמתו לפרש גם את המילים וגם את העניינים, והפירוש פותח ברשימה של ביאורי מילים קשות. מאותו טופס זיהיתי גם את הקטעים ENA 3098.8-9, ב:טו-ג:ח. (כנראה מהיד שכתבה את טופס א של פירוש רס"ג לאיכה).

23 קיימברידג' T-S Misc. 36.131. פורסם ע"י גינצבורג עמ' 307-309 (המקור הערבי), ועמ' 301 - 300 (התרגום העברי), ועל זהותו עמדו מ' הצלח וא' מלמד, 'פירושים על אלף-ביתים שבתהלים', פעמים פח (תשס"א), עמ' 4-5, והם גם חזרו ופרסמוהו שם, עמ' 11-6.

24 ברשימת ספרים מהגניזה, Or.1080 1.85 שלא פורסמה בהספרייה היהודית, מוזכרים: "נסכה פיה דראש ... אל פרעה ... ז"ל אבל תצניף ר' זכאי ז"ל, נסכה פיה ... ר' זכאי ז"ל, נסכה פיה ... ז"ל, נסכה פיה ... וענין פרה תצניף ר' זכאי ז"ל".

25 אלוני, הספרייה היהודית, עמ' 300.

26 שם, עמ' 29.

27 שם, עמ' 149.

28 שם, עמ' 190.

29 שם.

30 השתמר מפתח התשובות, כ"י T-S Misc.35.90, ופורסם בגאוניקה ח"ב עמ' 59. השאלה הראשונה היא בסוגיית הרוצה שיתקיימו נכסיו יטע בהן אדר, וקובץ זה נזכר ברשימת ר' יוסף ראש הסדר כ'צורר וכו' תשובות בכתב יד ר' זכאי, הראשונה שבהן הרוצה שיתקיימו נכסיו. הספרייה היהודית, עמ' 338.

31 "סידור אלוגה ר' זכאי ז"ל" - סידור שהדביקו ר' זכאי ז"ל - שם עמ' 171. גם ברשימת הספרים שבספרייתו (להלן הערה 31) מופיע "סידור צלוח מכתצר", היינו: סידור תפילה מקוצר. נראה שהכוונה ב"קיצור" להשמטת חלק נוסח התפילה.

32 נסקרו ע"י ר"ש אסף, 'קובץ פירושים לתלמוד ולהלכות הרי"ף', קרית ספר כג (תש"ו) עמ' 237.

33 אלוני, הספרייה היהודית, עמ' 100-101, הנ"ל, 'ארבע רשימות ספרים מהמאה ה"ב', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 123-126, וגויטיין, כלי קודש, עמ' קכז-קכח.

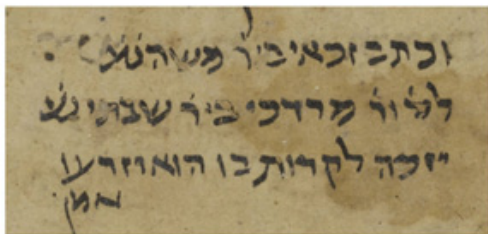
34 גויטיין, כלי קודש, שם.

35 גויטיין, עדויות קדומות, עמ' כד.

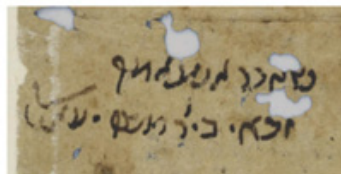
אולם ר"ש אברמסון שעסק לפני כן בסוגיה, כתב: "ויש להבדיל בין ר' זכאי הסופר ובין ר' זכאי המחבר ואכמ"ל"³⁶, "ויבואר במק"א שיש להבדיל בין ר' זכאי הסופר ור' זכאי המחבר"³⁷. לא באו בדפוס דבריו המרחיבים בעניין זה, אולם יש להתחשב בשיקול דעתו.³⁸ אכן, לא מצאנו בשום מקום את שם אביו של בעל החידושים ושל הסופר, ועל כן אין לנו בסיס לזיהוי עם ר' זכאי ב"ר משה הדיין.

לא זו בלבד, אלא במקום אחד אנחנו מוצאים גם חתימה של אחד בשם ר' זכאי בן שלמה, העוסק בהעתקת תפסיר רס"ג לתורה, והוא כנראה הסופר. ניתן אפוא להניח שהסופר והדיין אינם זהים.³⁹

קולופון סידור בכתובה מרובעת, Oxford: MS heb. d. 55/42

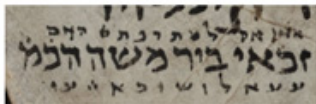

איגרת עסקית, CUL: T-S 8J21.9

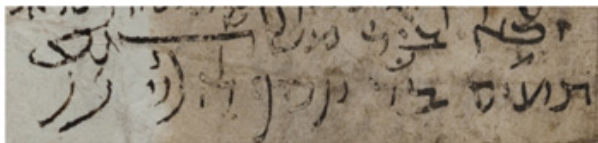

איגרת הסופר, CUL: T-S 13J20.11

מעשה בית דין, Oxford: MS heb. d. 65/25

גט שנכתב באלמחלה, Oxford: MS heb. d. 65/41

36 אברמסון, במרכזים ובתפוצות, עמ' 118.

37 הנ"ל, רב נסים גאון, עמ' 100.

38 ולא סביר שכוונתו רק להבדיל בין ר' זכאי המאוחר, מחבר הפירושים לגיטין, לר' זכאי המוקדם. לחילוק זה אין דרושה הרחבה כלשהי.

שיקול נוסף שיש לדון בו, הוא הערתו של גיל, בפתח פרסום האגרת החתומה ע"י ר' משה בן זכאי, בה תיארך אותה לשנת 1060, מאה שנים לפני פעילותו של ר' זכאי הדיין. במקרים רבים נכד קרוי בשם סבו כך שיתכן שהדיין הוא נכדו של כותב המכתב. אלא שאין ידוע לנו על מה הסתמך גיל. א. המכתב נשלח אל אבו אלפרג' בן צדקה אלרמלי. צדקה אלרמלי מופיע בשטר שידוכין שפרסם אמיר אשור, ולדברי גויטיין הוא נפטר בשנת 1134, והוא דמות ידועה מתקופה זו. ב. עטיה בן בניאם הנוכח באגרת, נזכר גם במכתב שבקטע T-S 13J18.4, שכתב ע"י סעדיה בן אברהם בן ששון, והוא כנראה זה שחלפון בן מצ'מון כתב לו בקטע T-S NS 323.2 בשנת 1155. ג. סגנון הכתיבה מתאים למאה הי"ב.

39 קטע הגניזה קיימברידג' T-S 13J20.11. מן העניין לציין שנראה שכתב יד זה נכתב באותה יד שבה נכתב המכתב העסקי החתום ע"י ר' זכאי בן ר' משה. אך החתימה במכתב זה אינה דומה לכתב של כל המכתב, ואולי לא נכתב המכתב על ידי חותמו.

משכך הננו מקיימים את הזיהוי על בסיס דברי ר' יוסף ראש הסדר, המספר על קיומן של מספר מחברות דרשות העוסקות בדיוק בעניינים אלו, ומעיד שהן נכתבו על ידי ר' זכאי, ומבדילים בין ר' זכאי בן ר' משה הדיין, לבין ר' זכאי הסופר שכנראה היה בנו של ר' שלמה. כפי הנראה הם היו קרובי משפחה, שכן השם שלמה הוא גם שם בנו המפורסם של ר' זכאי ב"ר משה הדיין.⁴⁰

כיצד נקלעו לקהיר באותה תקופה שנים ואולי יותר אנשים הנושאים את השם הנדיר יחסית, זכאי? דומה שהתשובה עולה מאליה בהתבוננות בזמן הגעתו של ר' זכאי הדיין לקהיר, בצירוף פיסות מידע היסטוריות נוספות. ר' זכאי הדיין חתום לראשונה בקהיר בשנה בה הגיע אליה ר' מצליח גאון, היא שנת ד'תתפז (1127). הוא עוזב אותה אחרי פטירתו של ר' מצליח, ומכהן כדיין באלמחלה.⁴¹

ר' זכאי הסופר אף הוא מקורב לר' מצליח, והוא שכתב את דרשותיו. לא זו בלבד שהוא כתבן, אלא שנראה שהוא הכינן; משמע - הוא לא כתבן מפיו, אלא כתבן עבורו, כדי שיאמר אותן מהכתב, שכן ההעתקות לשונות רס"ג בדרשה מופיעות כפי שהן במקור בחיבורי רס"ג. הדבר מלמד על הקרבה הרבה ביניהם.

הקרבה לר' מצליח רומזת שהם נמנים על מקורביו שבאו עמו מדמשק. בעת שעבר ר' מצליח גאון מדמשק לפוסטאט, עבר עמו הענף העיקרי של הישיבה.⁴² ואכן, אף שבקהיר נדיר השם זכאי, בדמשק הוא רווח ומצוי באחת ממשפחות האצולה שבה. בספר ישיר משה (דפ"ר ליוורנו תרל"ט, מהדו"ח מכון הכתב ירושלים תשס"ד) מונה המחבר, ר' משה בן אברהם דיין, את יחוסה המפואר של משפחתו, משפחת "הדיין", שהשתקפה בסוריה. היחוס מגיע לרבי זכאי, אביו של רבי דוד בן זכאי שהיה ריש גלותא בזמנו של רס"ג, דרך בנו ר' שלמה.⁴³ השם זכאי חוזר מספר פעמים במהלך הדורות, ואין פלא בכך, שכן יחוסם עולה לרבי זכאי דנן. גם חזרתו של השם שלמה, אביו של ר' זכאי הסופר ובנו של ר' זכאי הדיין, מוסברת היטב בכך.

לפיכך נראה שר' זכאי ב"ר משה הדיין ור' זכאי הסופר הגיעו עם ר' מצליח גאון מסוריה, והם בני משפחה נכבדה זו. כיון שהשם זכאי נפוץ במשפחה, אין שום צורך לצמצם ולאחד את אנשיה, ואין סיבה לזהות את מחבר הספרים, הדיין והסופר - זה עם זה.

משכך ניצבת מסקנתנו לזיהוי דרשות ר' מצליח גאון הכתובות על ידי ר' זכאי, עם הדרשות הנמצאות בידינו. ומכל מקום הקירבה לרס"ג אינה נחלתו של ר' זכאי הסופר לבדו. גם ר' זכאי ב"ר משה הדיין, בשנות כהונתו באלמחלה, קבע כי מספיקה ידיעת הלכות שחיטה מתוך חיבורו של רס"ג בנושא.⁴⁴ אין מדובר בזיקה של אדם בודד לרס"ג, אלא בזיקה שהקיפה את בני חוגו של ר' מצליח גאון.

40 ר' שלמה בנו של ר' זכאי הדיין מופיע במספר אגרות שמוענו לר' זכאי, וכן מופיע בתשובות הרמב"ם, בלאו, סימן שעג, וראה בהערות לסימן ר.

41 נראה שר' זכאי הדיין הוא גם שכתב מכתב ניוחמים לגאון ר' מצליח כמות עליו אמו, כ"י ENA 3130.5. המכתב פורסם ע"י פליישר, מדיואן שירי החול, עמ' 193-195, ולא זיהה את כותבו. וממנו עולה, כפי שכתב פליישר, שהיה ממקורביו.

42 ראה מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס"א, עמ' 102, ושם לפי המפתח בערך 'מצליח גאון'.

43 להשערת אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה, ב, עמ' 514, היו צאצאי ר' שלמה בן יאשיה בן זכאי. על צאצאי ר' יאשיה בן זכאי שהשתקעו במוצול ושימשו כנשיאים, מספר רבי פתחיה מרגנשבורג, ראה א' דוד, 'סיבוב ר' פתחיה בנוסח חדש', קובץ על יד כג (לג), (תשנ"ו), עמ' 250.

44 כמובא לעיל ממכתבו של השוחט באלמחלה לר' זכאי אחרי שובו לפוסטאט.

לפי האמור יתכן גם ש"ר זכאי הדיין" כלל לא כיהן כדיין. שכן עובדה תמוהה היא, שעם היותו מכונה "הדיין" במקומות רבים כל כך, וכפי שנמנה למעלה, איננו מוצאים אותו חתום כדיין בכל מעשי בית הדין שנערכו בשנות שהותו בפוסטאט. מלבד השטר הראשון, שנערך עם בואו לעיר. בגט שנערך באלמחלה הוא חתום כעד. אלא שלפי האמור, הכינוי "הדיין" הוא חניכת-משפחה שבה נשאו בני משפחה זו, ואין הכרח שהוא כיהן כדיין.

ד. סידור רס"ג בעיבודו של ר' זכאי

בני ארץ ישראל בפוסטאט התפללו מתוך סידור תפילה בנוסח משלהם, הנבדל במקומות רבים מנוסח התפילה שבו התפללו בני בבל בעיר. בדור שלפני רס"ג היה נוסח התפילה במצרים ארוך מעט ודומה לנוסחים המערביים, ובפרט לנוסח צפון אפריקה הקדמון; עם הופעתו של סידור רס"ג ששילב בנוסח הבבלי מוטיבים רבים מנוסח ארץ ישראל, קיבלוהו עליהם בני בבל במצרים, ועל כן במאת השנים שמאז הופעתו ואילך כמעט שאיננו מוצאים בגניזה סידורים בנוסח תפילה שונה. אט אט, הלך נוסחם והתרחב.⁴⁵ אולם בני ארץ ישראל בעיר שימרו נוסח תפילה משלהם.⁴⁶

אולם נראה שבני ארץ ישראל בפוסטאט לא רק ערכו סידורים שבהם סדרו את נוסח התפילה הנהוג אצלם, אלא גם עיבדו את ההלכות שבסידור רס"ג כדי להתאימן למנהגיהם. נזכרו לעיל שתי רשימות ספרים המזכירות את מלאכתו של ר' זכאי בעיבוד הסידור והדבקת חלקיו, ושתיהן קשורות לבני ארץ ישראל. אחת מהן עוסקת בספרייתו של ר' זכאי, שכאמור השתייך לקהילה זו, והשניה מזכירה שר' זכאי הוא העורך של הסידור, ושהוא נמכר לבני השישי, שהם בני משפחת הנשיאים מקרב קהילת בני ארץ ישראל.⁴⁷ התבארה גם זיקתם העמוקה של בני הקהילה לרס"ג, שאותו ראו כעטרת ראשם. משכך מצופה מהם להעתיק את ההלכות מתוך סידור רס"ג, בלי נוסח התפילה, ולערוך אותן בהתאם למנהגיהם.⁴⁸

ואכן, חלקים רבים של סידור כזה אותרו בגניזות קהיר.⁴⁹ וידר עמד על העיבודים שבקטעים אלו, מבלי לצרפם לכלל טופס אחד, ובלי למצוא את העקרון המשותף העומד מאחורי העיבודים.⁵⁰ הוא ציין גם שהעיבוד כלל הפרדה של נוסח התפילה מחלק ההלכות, כשכל אחד מהם בא בנפרד, וסבר שהדבר נעשה לתועלת המתפללים. אולם בכל קטעי הגניזה של טופס זה אין אלא הלכות, ולא שום חלק מנוסח התפילה. משמע, אין מדובר בהפרדת החלקים לשם הצבתם כל אחד לבדו, אלא בנטילת חלק ההלכות לבדו, בלי להשתמש בנוסח התפילה. הסיבה אף היא

45 העניין נידון והוכח על ידי ידידי ר' אהרן גבאי, במסגרת עבודתו המשותפת בהדרכת סידור רס"ג במסגרת מכון בית אהרן וישראל. מחקרו עתיד להתפרסם בעז"ה בקרוב.

46 ראה פליישר, תפילה ומנהגי תפילה. נוסח התפילה למנהג אלשאמיין בפוסטאט משוחזר בתקופה האחרונה ע"י ר' יהושע ינקלביץ ות"ח נוספים, ע"פ כתבי יד של נוסח הסידור, קטעי גניזה ועוד.

47 'בני השישי' הוא כינויים של בני ארץ ישראל, בני ריבו של רבי אברהם בן הרמב"ם, ממשפחת הנגידים רבי נתנאל ורבי משה בנו. ראה פרידמן, הנגיד, לאורך המאמר.

48 אין צריך לומר שבני ארץ ישראל בפוסטאט גם העתיקו את סידור רס"ג כהווייתו. אחד הטפסים הללו הוא הטופס ז לפי מיונו של גרינברגר, סידור רס"ג, שמעתיקו מוכר כסופר המעתיק נוסחי א"י. ראה גם פליישר, קטעים מקובצי תפילה, עמ' 18. נוסח עותק זה זהה לנוסח רס"ג ללא שינויים ועיבודים.

49 טופס כב, לפי מיונו של גרינברגר, שם.

50 וידר, התגבשות נוסח התפילה, עמ' 559 והלאה.

שונה: בני ארץ ישראל לא התפללו בנוסח התפילה של רס"ג, ולכן לא היתה להם תועלת שימושית אלא בחלק ההלכות.

להלן רשימת הקטעים, שזוהו כשייכים לטופס זו ושלא זוהו, ותוכנם.

א. הוראות לקריאת שמע וברכותיה ועמידה 36(2).T-S Ar.18. יב-יז במהדורה.⁵¹

ב. הוראות לתפילת העמידה אוקספורד Heb.e.98.31. כט-לא במהדורה.

ג. הלכות ברכות AIU IV.B.40. פב-פג במהדורה.⁵²

ד. ברכת מעין שלוש T-S ar. 37.175. פג במהדורה.⁵³ מש"כ שהתוספת "רחם" או "נחם" בברכת מעין שלוש אינה מקורית, אינו מדברי רס"ג אלא מדבריו שאף הוא הלך בדרכו של רס"ג. ושלא כוידר עמ' 9-588.

ה. הלכות ברכות ENA 907.4. פו, קג-קד במהדורה. מעובד אבל בעיקר בהצמדת בהמ"ז לברכות שלפני האוכל.

ו. הלכות הבדלה TS Ar. 49.106. עמ' קכה במהדורה. מוסיף הלכה בהבדלה, שאם שכח ומשלים צריך להתפלל שלוש.⁵⁴ ובגמרא (ברכות כו) הועלתה הלכה זו בקשיא, אלא שהרא"ש הביא בשם רב האי שהיא מכל מקום להלכה, ומעתה אפשר שהיא נוספה לסידור ע"פ מסורת זו של רה"ג ואינה מרס"ג.

ז. הלכות פורים T-S NS 156.99. רנו במהדורה. יש התייחסות ל'ג'ביל', כנראה לעיר זו בלבנון שהיא עיר עתיקה ובחזקת מוקפת חומה מימות יהושע. ונראה ששאלו משם לפני ר' מצליח אם דינם כמוקף או כפרוץ ולכן הוסיף את התשובה לסידור. הבסיס לשאלה הוא עתיקותה של העיר, שכבר היתה עיר חשובה עוד בזמן שבני ישראל היו במצרים, ובה היה הנמל העיקרי לסחר הארזים עם מצרים. היא נזכרת ביחזקאל כז, ט (זקני גבל) ותושביה מזכירים ביהושע יג, ה (הגבלי) ובמלכים א' ה לב (והגבלים). השורה הבאה קרועה לפנינו, ולכן איננו יודעים אם פסק כרס"ג שאין קוראים בט"ו במקפין שבחו"ל, או כרמב"ם ורוב הראשונים שכן קוראים בט"ו. רבי בנימין במסעותיו (לונדון תרס"ג, עמ' יח), מתאר שהיו שם כמאה וחמשים מישראל. בערך בתקופה זו, בשנת 1109, היא נכבשה ע"י גלאם אנבריו ממיוחסי גינואה ומשל בה. יתכן גם שהיתה להם מסורת שהפסוק "כל יושבי ההר מן הלבנון" (יהושע יג, ו) עוסק בג'ביל הקרויה ע"ש ההר, ומפסוק זה למדו בירושלמי (מגילה פ"א ה"א) שצריך שהערים יהיו מוקפות חומה מימות יהושע בן נון.

ח. הלכות ת"ב וי"כ ENA 694.20. עמ' רנח והלאה במהדורה.

ט. הלכות קריאת התורה, T-S Ar.47.28. עמ' שנח במהדורה.⁵⁵ לך קשורה גם פרשיית י"ג או ט"ז הפסוקים בשמות שאינם מיתרגמים בציבור. ברוב ככל קטעי הגניזה מופיעים ט"ז, ובטופס דנן י"ג. זהו שינוי של אלשמיין, ונשאל על כך רב האי מרב יהודאי ראש סידרא מקירואן והעיד שבכל טפסי הסידור שבבבל הנוסח ט"ז. ועתה נראה שהנוסח י"ג שונה ע"י אלשמיין וכך התגלגל לקירואן. וגם רשב"ן הסתפק בזה מה נוסח רס"ג והכריע עפ"י ד רה"ג.

51 תואר ע"י וידר, שם, קטע ה, עמ' 578.

52 הקטע שייך לטופס זה, וגרינברגר לא זיהה זאת.

53 תואר ע"י וידר, שם, קטע י, עמ' 588.

54 תואר ע"י וידר, שם, קטע ו, עמ' 578.

55 תואר ע"י וידר, שם, קטע יא, עמ' 589.

י. נראה שלטופס זה שייך גם הקטע העוסק בהלכות ראש חודש: B 8613, שלא זוהה ע"י גרינברגר.

לגילוי זה השלכה למחקר כלל סידור רס"ג, כיון שטפסי הגניזה נמצאו בגניזה שבביכ"נ עזרא, הוא בית הכנסת של אלשאמיין, ועתה התברר שהם חשודים לשתול בסידור שינויים בהתאם לשיטתם. אלא שהדברים אמורים למרבה המזל רק בחלק ההלכות, ואילו בחלק התפילות לא שינו כלום כי לא השתמשו בו כלל.

ה. רבי מצליח גאון ובני תימן

הקשר ההדוק בין רבי מצליח גאון לבין בני תימן בדורו ידוע זה מכבר. רבי מצ'מון בן יפת, נגיד ארץ תימן שנפטר בשנת ד'תתקיב (1152), קשר קשרים הדוקים עם רבי מצליח גאון, וכנזכר לעיל. עד זמנם, היו בני תימן קשורים בעיקר לישיבות בבל. לפני גאוני בבל היו שואלים את שאלותיהם, ואת תמיכתם בלומדי התורה היו מעבירים אל ישיבות אלו. אולם בדורם של רבי מצליח גאון ישיבת ארץ ישראל שבפוסטאט ורבי מצ'מון בן יפת נגיד תימן השתנתה המגמה, ונגיד ארץ תימן ואף מתנגדיו החלו לשלוח את מתנותיהם ותרומותיהם לישיבת ארץ ישראל שבפוסטאט, בראשותו של רבי מצליח גאון.

מסמכים רבים שנמצאו בגניזה הקהירית מעידים על עובדות אלו. בהוראות שניתנו על ידי רבי מצ'מון בן יפת לרבי חלפון בן נתנאל הלוי מפוסטאט, עולה שבידו של האחרון הופקדו סחורות יקרות ערך כמתנות לראש הישיבה, רבי מצליח גאון, בהם גם מערכת קערות חרסינה יקרות, להם נלוותה השאלה בדבר דינם, אם ככלי חרס או ככלי זכוכית, וכן עצי בשמים יקרים ותבלינים מזרחיים. במסמכים אחרים מפורטות מתנות אחרות שניתנו לרבי מצליח ובני ישיבתו.⁵⁶

כמו כן, באותה עת קבע רבי מצ'מון בן יפת שעל כל בני תימן להוסיף בקדיש אמירת "רשות" בשם רבי מצליח גאון. בן דודו של ראש הגולה שבבבל סובב בכפרי תימן והניא את בני המקום מלהוסיף "רשות" זו, והמאורע עורר פולמוס שהדיו השתמרו במספר מסמכים.⁵⁷

גם דיני ממונות של יהודי תימן נידונו בפני בית הדין של רבי מצליח גאון, שאב"ד שלו היה רבי משה בן נתנאל⁵⁸, שלימים ישב גם על כסאו.

מנגד, זכה רבי מצ'מון בן יפת לתארי כבוד מצד ישיבת ארץ ישראל בראשותו של רבי מצליח: "ידיד הישיבה" ו"סגולת הישיבה". תארים אלו הצטרפו לתארים להם זכה מישיבות בבל.

עתה, כשנחשפות והולכות דרשותיו של רבי מצליח גאון, מתבררת גם השפעתו של רבי מצליח על בני תימן בתחום התורני. מתברר שדרשותיו של רבי מצליח נלמדו בתימן, והשפיעו על אחד ממטבעות הלשון האופייניות לדרשותיהם, החל מדרשות רבי דוד העדני ב"מדרש הגדול", דרך כל שאר ספרות המדרשים התימנית הענפה - מדרש הביאור, מדרש החפץ, ושאר ספרי חכמי תימן.⁵⁹ מדובר במטבע

56 גוטיין, התימנים, עמ' 26-32.

57 גוטיין, התימנים, עמ' 55-66.

58 גוטיין, התימנים, עמ' 55.

59 ביחס למדרש הגדול נאמר על כך (מ"ב לרנר, 'המצוי והרצוי בהוצאת מדרש הגדול', פעמים 10 (תשמב), עמ' 113; המקרא בפרשנות חז"ל, בעריכת מ' בן ישר ואחרים, עמ' 130) שהדבר מהווה מטבע לשון

הלשון החותמת בתפילה "כן יאמר רחום", האופיינית לספרי תימן, והנה, בדרשותיו של רבי מצליח חוזרת מטבע לשון זו בחתימות הדרשות, וסביר שמדרשות אלו השתרשה חתימה זו בלשונם של מדרשי תימן וחיבורי חכמיה.

החתימה ב"כן יאמר רחום" באה במקביל לחתימה המקובלת והמוכרת "כן יהי רצון" [וראשי התיבות של שתי החתימות - זהות: כי"ר]. המטבע "כן יהי רצון" קדומה ומופיעה בתפילות קדומות⁶⁰, ובעיקר בנוסח התפילה שאחרי ברכת העמידה לחול - בימינו אחר קדושה דסידרא, שבה, לנוסחאותיה השונות, נאמרת תפילה הפותחת ב"כן יהי רצון". יתכן שהיא השתלשלה ממנה, בדרך פענוח שונה לראשי התיבות "כי"ר, והד לדבר בחיתום ברייתא דקניין תורה בכתב יד פרסי מהמאה הי"ז⁶¹, בה החתימה מבוססת על התפילה הנ"ל, ונאמר בה: "הרחמן יזכינו לעשות רצונו כרצונו ולעבדו בלבב שלם ובנפש חפצה ... כן יאמר רחום". נראה שהחותם השתמש במטבעות הלשון של התפילה, והחליף את "כן יהי רצון" ב"כן יאמר רחום".

מכל מקום, מטבע הלשון "כן יאמר רחום" מצויה לעת עתה לראשונה בדרשותיו של רבי מצליח, ובעקבותיו - בספרות המדרשית של בני תימן לדורותיהם. ועניין זה נוסף על העדויות אודות השפעתו של רבי מצליח על בני תימן וקשריו עמהם.

מבוא לדרשת חג השבועות לרבי מצליח גאון

הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל. בעוד מדרשותיו של רבי מצליח גאון לשבת שלפני פסח, ליום הכפורים ולפורים, השתמרו בידיו חלקים רבים, מדרשתו לחג השבועות לא השתמרו בידיו אלא שני קטעים. מהם עולה שהדרשה עסקה בעשרת הדברות וההלכות המעשיות העולות מהן.

גם כאן, כמו בדרשותיו האחרות, מתבסס ר' מצליח גאון על דברי רס"ג. גם רס"ג חיבר דרשה ארוכה לעשרת הדברות, שטרם פורסמה.⁶² מבנה דרשת רס"ג על עשרת הדברות הוא אחד ופשוט. לכל דיבר ודיבר מעשרת הדיברות מוצגים שבעה עניינים הקשורים אליו. אופי העניינים האלו הוא בדרך כלל הלכתי. לעיתים יש חלוקה פנימית בתוך שבעת העניינים שבכל דיבר, כגון בדיבר 'כבד את אביך ואת אמך' שבו קיימת חלוקה בין עניינים הקשורים לכבוד ובין עניינים הקשורים למורא. בשני דיברות יש דירוג ערכי של העניינים. בדיבר 'לא תנאף' יש דירוג של שבעת סוגי העריות מהקל לחמור כולל פירוט הסיבות לדירוג זה, וכן ב'לא תחמוד' יש דירוג של סוגי החמידה בלי תוספת הסבר. דרשתו של רס"ג השתמרה בשלושה טפסים, ובאחד מהם מפורש שהדרשה היא של רס"ג.

דברי רס"ג בדרשתו על עשרת הדברות משמשים בסיס לדרשתו של ר' מצליח, המביא ממנה דברים שלא בשם אומרם, כדרכו, ומוסיף עליהם מדיליה. ההשוואה בין דברי רס"ג לדברי ר' מצליח מאלפת, בעיקר בעניינים שהוסיף על רס"ג. בעוד

ייחודית של בעל מדרש הגדול. רבי שמואל אשכנזי עמד בכך שזו חתימה רגילה בספרי תימן, אם בפירוש ואם בראשי תיבות "אכ"ר", שפירושן: אמן כן יאמר רחום.

60 תפילת הנכנס לכרך והיוצא ממנו, משנה ברכות פ"ז מ"ד ותוספתא ברכות פ"ו ה"ז; תפילת הנכנס למרחץ והיוצא ממנו, שם הי"ז; וכן בעוד תפילות רבות, בברכות השחר לנוסח א", התפילה שאחר קדושה דסידרא, ועוד.

61 כ"י בהמ"ל נ"י אדלר 428, לוצקי 433.

62 ר' דן גרינברגר הציג לפני את מאמרו על דרשה זו, הכולל שחזור כמעט מלא שלה. מאמרו עתיד להתפרסם בעתיד הלא-רחוק.

ההשמטות שהשמיט מדברי רס"ג הן בדרך כלל מחמת אהבת הקיצור, ההוספות מלמדות על עניינים שהיו חשובים בעיני ר' מצליח ועל כן הוסיפם. כמו כן, ר' מצליח חותם כל דיבר ודיבר מעשרת הדברות בפסקה רחבה בדברי אגדה, המסיימת בתפילה לגאולתם של ישראל וישועתם וכדומה.

שני הקטעים שהשתמרו מדרשת ר' מצליח אינם מטופס אחד. קטע אחד מזוהה עם ר' מצליח על פי מטבע הלשון הייחודית לו, כפי שהתברר בפרק א' - הסיום ב"כן יאמר רחום".⁶³ קטע זה לא נכתב בידו של ר' זכאי,⁶⁴ והוא כולל את סוף הדיבר השלישי וכל הדיבר הרביעי. בקטע זה מפורש שמדובר בדרשה - [דראש' בערבית], וכן נאמר בו שהיא מסתיימת בדברים שבדיבור הרביעי. הקטע השני כולל את התחלת הדיבר השביעי, והוא בכתב ידו של ר' זכאי.⁶⁵ נראה שהדרשה נאמרה בשני זמנים, חלקה הראשון כלל את ארבעת הדברות הראשונות וחלקה השני את ששת הדברות האחרונות, ולכן נאמר בה לפני הדיבר הרביעי שבו תסתיים הדרשה. הדעת נותנת שחלק אחד נאמר ביו"ט ראשון של שבועות וחלקה השני ביו"ט שני, או בחלוקה אחרת כעין זו.

בכמה מפרטי ההלכות המחודשות הולך רבי מצליח בדרכו של רבי נתן אב הישיבה, שהיה ראש ישיבת ארץ ישראל לפניו, וכמו שיבואר בהערות: גדר חלוקת המלאכות לאבות, ואיסור יציאה מהעיר שלא לצורך דבר מצוה אפילו פחות מאלפים אמה, ועוד.

להלן יבואו קטעים אלו מדרשת רבי מצליח לעשרת הדברות, תרגום ומקור, ובהערות יורחב מעט על מקורותיו ועל השוואת דבריו לדברי רס"ג בדרשתו לעשרת הדברות.

תרגום

... הקדושה⁶⁶ שלושה רוממויות, וכמו שאמר (ישעיה ו, ג) 'וקרא זה אל זה [ואמר קדוש קדוש קדוש] וגו'. ומכלל כבוד השם יתחייב שיתקיים שמו לזרעו ו[אף הוא] יכבדו אם היה ראוי לכך, וכמו שאמר לעלי (שמואל א' ב, ל) 'אמור אמרתי ביתך ובית אביך יתיצבו לפני עד עולם, ועתה נאם ה' חלילה לי כי מכבדי אכבד'. ואמר עוד בצדיקים המכבדים את השם, ששםם זרעם יתקיים כקיום השמים והארצות, וכאמרו (ישעיה סו, כב) 'כי כאשר השמים החדשים [והארץ] החדשה אשר אני עשה עמדים לפני נאם ה' כן יעמד זרעכם ושמכם'.⁶⁷ כן יאמר רחום.

ואף שהתרחב לך הזמן, ראוי שנוכיר דבר ממצות שבת ונסיים בו.⁶⁸ והרי הוא שבעה חלקים.⁶⁹

63 קיימברידג' T-S Ar.18(2)96.

64 כך לפי חוות דעתו של אמיר אשור.

65 כ"י פריז כ"ח II,44.4.

66 סיום דיבור שלישי, לא תשא, בהרחבה בענייני כבוד שמים ושייכותם לתשועת ישראל.

67 'כן יאמר רחום' הוא חיתום נפוץ בלשון רבי מצליח גאון, כמו שנתבאר במבוא.

68 ראה במבוא שנראה שהדרשה לעשרת הדברות חולקה לשני זמני אמירה.

69 כרס"ג שחילק כל ענין מעשרת הדברות לשבעה חלקים, ואף את השביתה חילק לשבעה ובעקבותיו הולך ר' מצליח.

הדיבור הרביעי מצות שבת. אמר בעשרת הדברות בנוסח זה הראשון 'זכור' (שמות כ, ח) ובשני 'שמור' (דברים ה, יב). זכרוהו על [היין בכ] ניסתו (פסחים קו ע"א). ושמרהו, מלפניו ומאחריו.⁷⁰ ואמרו עוד זכרהו בים ושמרהו ביבשה.⁷¹

עוד נאמר⁷², שבשבתה שבעה אופנים על דרך ...⁷³ ... האופן הראשון, כל המלאכה אסורה בשבת, [שרשיה] וענפיה, וכמו שאמר ה' (שמות כ, י) 'לא תעשה כל מלאכה', וכבר מנו רבותינו ז"ל במשנה את שורשיה - ל"ט⁷⁴, ולחם ענפים רבים מהם פי כמה וכמה.⁷⁵ והאופן השני שלא יצא מפתח העיר יותר מאלפים אמה, וגם יהיה לדבר מצוה, לבית הכנסת או למילה וכדומה לזה.⁷⁶

והאופן השלישי הטלול מדירה לדירה ומבית לבית גם אם כולם רשות היחיד, כל זמן שלא עשו ביניהם עירוב או שלא ביטל אחד מהם רשותו לשני.⁷⁷

70 היינו זכור מלפניו ושמור מלאחריו, מכאן שמוסיפין מחול על הקודש לפניו ולאחריו, וכמכילתא (מסכתא דבחדש ז). ואפשר שכונת ר' מצליח לדרוש מ'שמור' גם לפניו וגם לאחריו, וכשיטת מכילתא דרשב"י (יב, יז) ובה"ג (סי' יא) לענין שמירה דפסח, שמרהו מלפניו - מאור לארבעה עשר. וכן הרחיב רס"ג בכתאב אלרד עלי ענן שהשמירה היא תמיד לפני העשיה.

71 כן הביאו הראשונים (סמ"ג עשין כט, אבודרהם מעריב של שבת, ר"ח פליטאל שמות כ ח, ר"י אבן שועיב דרשת אחרי-קדושים ד"ה ואמר אני) בשם מדרש בלשון זו שכתב רבינו. ופירשו הסמ"ג ושאר"ר לענין תוספת על הקודש מספק, שבים אין שם צל בתים ואילנות ונראה שהוא יום גדול אף כשהוא סמוך לחשיכה וביבשה בעיר אף כשהוא יום גדול דומה שהוא סמוך לחשיכה לכך אמר זכריהו בים וכיוצא בה בעיר היושבת בראשי ההרים בכניסתו להקדים לקבל שבת מבעוד יום, ושמור כלומר המתן בעיר ביבשה ביציאתו תאחר עד שתחשך. וראה פסיקתא רבתי (כג): אמר [רבי] אייבו, זכור נתן ליורדי הים, שאינם יודעים אם באיסור הם מטלטלים ואם בהיתר הם מטלטלים, שמור נתן ליושבי היבשה.

72 מכאן מבוסס על דרשת רס"ג על עשרת הדברות, ולהלן יתבאר ההבדלים ביניהם. ועיקרם שמדברי רס"ג נראה שכונתו למנות הדברים האסורים מן התורה והם בכלל 'שבות' שבתורה, וכדרכו לכלול עניינים רבים שמדברי סופרים בכלל דברי תורה. ור' מצליח מונה כל מה שצריך לשבות בו בשבת, בלי להצטמצם לעניינים האסורים מן התורה דווקא. ולכן לא הזכיר פסוקים, וכן מנה להדיא גם תקנת עירובי חצרות.

73 כפי הנראה יש להשלים: על דרך [הדברות הקודמות]. שכן אף בהן יש שבע עניינים וכמבואר בדרשת רס"ג. 74 מבואר מלשון רבינו שכל שהיא מלאכה הרי היא אסורה בשבת, וחכמים מנו את המלאכות ועלו למנין ל"ט. והולך בזה בדרכו של רבי נתן אב הישיבה שכתב בפתיחתו לשבת: אמרו 'כל מלאכה' הוא רומז על כל המלאכות העיקריות שאסור לעשותן בשבת וכו', ואע"פ שהמלאכות אין להן מספר, ויש מהן מלאכות אינן מצויות במקצת ארצות ונמצאות בזולתן, לפיכך חקרו חכמים כל המלאכות שבעולם, וראו שהם נכללים בכלל עיקרים אלו ולא תשאר שום מלאכה מן המלאכות שאינה נכללת בכלל אלו, לפיכך קבעו ומנאו ואמרו אבות מלאכות ארבעים חסר אחת, ע"כ.

75 כלשון רבי נתן אב הישיבה שבהערה הקודמת: שהמלאכות אין להן מספר.

76 רס"ג לא הביא תנאי זה שהיציאה צריכה להיות לדבר מצוה. ומצאנו חבר לשיטה מחודשת זו בדברי רבי נתן אב הישיבה: ואלו האלפים לא התירום חז"ל אלא לדבר מצוה, כגון ללכת לקראת נשיא או חכם או שמחת כלה או נישואים אכלים או מילה ושאר דבר מצוה כלומר גמילות חסדים, אבל לטיול אסור לצאת מן העיר והמדינה יותר על שבעים אמה ושירים.

רס"ג הוסיף כאן, שבכלל איסור התנועה לכשעצמה, שהיא היציאה מחוץ לתחום, נכללים גם ענייני שבות של תנועה שכחה, שהם רכיבה על גבי בהמה ועליה באילן ושטין על פני המים וריקוד וטיפוח וסיפוק, כמו ששנינו (ביצה פ"ה מ"ב). אך ר' מצליח מחלק בין תנועות אלו, ומזכיר את המשנה בביצה בסוף דבריו ובהזכרה גרידא, וכדלהלן. ורבי נתן אב הישיבה מנה את המנויים בביצה כענייני תנועה, ע"ד רס"ג, אך הבדילן מהיציאה מחוץ לתחום וע"ד דברי רבי מצליח.

77 רס"ג כתב בשביתה השלישית את הטלול ברה"ר [יותר מד"א] וההוצאה מרה"ר לרה"ר וההכנסה מרה"ר לרה"ר האסורים מן התורה. ור' מצליח דיבר בהווה [ולכן לא הזכיר ענייני רה"ר שאינם מצויים, שאין לנו רה"ר וכמו שכתבו הקדמונים], ונקט גם עניינים שאינם מדאורייתא וכמו שזכר לעיל בהערה, ולכן מנה כאן

והענין הרביעי מהשביתה, הטלטול בתוך הבית, שכן חלק מהכלים אסור לטלטלם בשבת ממקום למקום, וכמו שאמרו (שבת פ"ז מ"ד) כל הכלים ניטלין בשבת חוץ מן המסר הגדול ויתד של [מחרישה]. ויצורף לזה הנר שהודלק בשבת זו, אסור לטלטלו אפילו אם כבה.⁷⁸ ויצורף לזה מה שיש מהפירות ששטחן על מנת לייבשן, והסחורות, שאין רשאים לטלטלם. והחמישי המאכלים והמשקים.⁷⁹

והאופן השישי הדברים הנראים והנקראים שמקצתם אסורים בשבת, כגון צרכי המסחר והמעשים, והקריאה בספרי הרפואה והמחברים להם.⁸⁰

והענין השביעי, הדיבור במה שנרצה לעשות אחר השבת ממכירה וה[... ..] והעסק במלאכה וכל מה שהוא אסור בשבת, אסור לשוחח בו, וכאמרו (ישעיה נח, יג) 'ממצוא חפצך ודבר דבר'.⁸¹

וכללו רבותינו שלושה פרטים במשנה מהדברים האסורים בשבת ואמרו (ביצה פ"ה מ"ב) כל שחייבין וכו'.⁸²

ודברים אחרים מפרטי מצוות השבת יאריך ביאורם, כגון מי שנשא דבר ממה שיש לו ובא בדרך ב[זמן] מצומצם, אינו רשאי ללכת עמו ויהיה כאילו הוא ..., אלא יראה מקומו וישליכו.⁸³ ואין מקומם בדרשה.

ואין [נוטלים] קערה ולא גיגית בשבת ואין ממלאים מים אלא כפי הצורך בשבת.⁸⁴ ואין מנקבים חבית היין כמו שעושים בחול.⁸⁵

טלטול מרה"י לרה"י בלי עירוב. רבי נתן אב הישיבה מנה את שניהם בשני שערים נפרדים: שער שלישי להוצאה מהבתים, ושער רביעי לזריקה מרה"י לרה"י.
78 גם רס"ג פירט את הנר שהודלק ביום שיש לשבת, והביא דברי רבי שמעון (שבת פ"ג מ"ו), 'כל הנרות מיטלטלין בשבת חוץ מן הנר הדולק בשבת'.
79 רבי מצליח קיצר, ובדברי רס"ג מבואר בהרחבה [וממנו בפירושו רבי נתן אב הישיבה], שהכוונה למאכלים שאין דרך בריאים לאוכלם ואין אוכלים אותם אלא לרפואה (שבת פ"ד מ"ג).
80 כמו שכתב כאן בפירושו ר' נתן אב הישיבה: ספרי הרפואה וספרי התכונה וכל הספרים שאינם בעניני הדת מספרי העמים. ויסוד האיסור בקריאת ספרי העמים בדברי רס"ג בדרשתו כאן, שכתב: כיון שהעיון בספרים בערבית אסור, [וכן] מה ששייך לספרי החשבונות והאיגרות למרות שהם בעברית אסור.
81 עד כאן חלוקת עניני השבת לשבעה שביתות בעקבות רס"ג, ומכאן מוסיף רבי מצליח דברים משלו.
82 כל שחייבין עליו משום שבות, משום רשות, משום מצוה בשבת, חייבין עליו ביום טוב. ואלו הן משום שבות, לא עולין באילן ולא רוכבין על גבי בהמה ולא שטין על פני המים ולא מטפחין ולא מספקין ולא מרקדין. ואלו הן משום רשות, לא דנין ולא מקדשין ולא חולצין ולא מיבמין. ואלו הן משום מצוה, לא מקדישין ולא מעריכין ולא מחרימין ולא מגביהין תרומה ומעשר. כל אלו ביום טוב אמרו קל וחומר בשבת, אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, ע"כ. רס"ג פירט עניינים אלו בסידורם בהלכות שבת, ובדרשתו לעשרת הדברות הזכיר רק את האסורים משום שבות וכללם בתנועה האסורה, ורבי מצליח הפרידם ומנאם כאן וכמו שנתבאר לעיל בהערה.
83 משנה (שבת פכ"ד מ"א), מי שהחשיך בדרך וכו' הגיע לחצר החיצונה נוטל את הכלים הניטלין בשבת ושאין ניטלין בשבת מתיר את החבלים והשקין נופלין מאליהם.
84 משום איסור טירחא שלא לצורך, ומקורו בדברי אמימר (עירובין קד). שראה שממלאים מים לצורך שריית הפשתן בחול (כפירוש רש"י) ואסר להם, והטעם משום טירחא שלא לצורך. ודברי רבי מצליח הם בהווה, בדבר שהיה צריך חיזוק בזמנו. וע"ז בגדרים אלו במשנ"ב (סי' שלו ס"ק לג) בשם תוספת שבת.
85 היינו מצידה, דמתקן מנא, וכמבואר בשבת (קמ"ו ע"א), וכפירוש רש"י הטעם שמותר לעשות הפתח על גבה כיון דלאו אורחא למיעבד פיתחא התם.

וכמה עשין אמורים וכמה עשין מבוארים במצוות השבת, והיא שקולה כנגד כל המצוות (ירושלמי נדרים פ"ג ה"ט). ואשרי מי ששומר את השבת, ותשלום חוקו וכבודו כשיעור מה שהעניקו ה' יתעלה, וכבר אמר על ההולכים בדרך האומה והמתגיירים שכאשר ישמרו את השבת יתן להם ה' [זכרון] גדול בין בני ישראל בבית המקדש, ועל אחת כמה וכמה ישראל עצמם, כאשר ישמרו את השבת, כמה ... זה אמרו (ישעיה נז, ד) 'כה אמר יי' לסריסים אשר ישמרו וגו' ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב' וגו', ואמר עוד (שם, ב) 'אשרי אנוש יעשה זאת', ואמר עוד (שם נח, יג-יד) 'אם תשיב משבת רגלך וגו' אז תתענג על יי והרכבתך על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי יי דבר'.

וכן יהי רצון שיקיים לנו הבטחותיו ויבנה לנו חדרי נאותיו ויחיש לנו ישועותיו כענין שנאמר (שם מה, ז) 'ישראל נושע ביי' וגו'.

... לא תנאף, בני האדם שנאסרו הם בשבעה אופנים, כל אחד מהם [חמור] מזולתו, מדרגה למעלה מזולתה.⁸⁶

המדרגה הראשונה, הנישואין לקדשה,⁸⁷ כמו שעשה יהודה, בלי שדבר זה ייאסר על בני האדם.⁸⁸ וכבר הזהיר ה' האיש והאשה מלהיפגש⁸⁹ לכך, כאמרו (דברים כג, יח) 'לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל'.⁹⁰

המדרגה השניה, באיסור ביאת הנשים בלי קידושין,⁹¹ וכבר הזהיר ה' גם על כך באמרו (ויקרא יט, כט) 'אל תחלל את בתך להזנותה', ואמר (שם כא, טו) 'ולא יחלל זרעו בעמיו'. ואף על פי שזה בכהנים, הרי הוא מחשיב ישראל עמהם.⁹²

86 וכ"כ רס"ג בדרשה לעשרת הדברות: והדיבור השביעי לא תנאף, יש בו שבעה עניינים. לפי שבני האדם שנאסרה ביאתם הם שבע ממין האדם [המשך ההעתיקה להלן]. ומה שכתבו 'ממין האדם' לפי שמכלל העריות הרובע והנרבעת.

87 הלשון במקור הערבי, כמו אצל רס"ג, 'מתעה', ומשמעותו נישואי אשה לימים ספורים להנאת שעה וגירושה אחר כך. וכך מתרגם רס"ג גם בפרשת יהודה ותמר.

88 רוצה לומר, שבזמנו של יהודה עוד לא היה הדבר אסור, עיי' פירוש ראב"ש (רבי אברהם בן שלמה) למלכים (עמ' רצג): והיו זוגים אלו לפנים מותרים כמו שראינו יהודה עשה זאת, והזוגים הללו נאסרו מזמן השליח, שנאמר 'לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל'. וזהו שכתב הרמב"ם (נשים פ"א ה"ד, מו"נ ח"ג פמ"ט) שקודם מתן תורה לא היה איסור במעשה זה כמעשה יהודה, והיה הדבר כבעילת אשתו אחר מתן תורה.

89 יש במשמע גם לשון בעילה.

90 לשון רס"ג: ראשונה שבהן נישואי 'מתעה', לפי שאשה העושה זאת נקראת 'קדשה', כמו שידעת מפרשת תמר. ואסר אותה כשאמר 'לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל', אסר על האנשים והנשים כאחד. ולמה זו הדרגה הראשונה של האיסור, לפי שהם נישואין בכתובה ועדים וקידושין, ורק באשה המשוחררת יש איסור, ע"כ. ורס"ג מפרש לפי דרכו שאיסור 'לא תהיה קדשה' הוא כעבד, ורבי מצליח השמיטו.

91 וכ"כ רש"י שם ע"פ התו"כ, הובא בקידושין עו ע"א, ועי' רמב"ן שכתב שלדעת חכמים דרבי אליעזר (יבמות טא ע"א) אין האיסור בפנויה אלא בביאת חייבי כריתות או נכרי ועבד, אך הרא"ם ושאר מפרשי רש"י יישבו דעתו שהדברים אמורים גם לדעת חכמים וכן דעת רבי מצליח. ולמד כן ממה שנאמר כאן לשון חילול ונאמר כן בכהנים, מה שם אין האיסור בביאת חייבי כריתות אף כאן כן.

92 רס"ג הביא רק הפסוק הראשון ולא הביא פסוק זה המדבר בכהנים. ואכן חז"ל פירשו פסוק זה על חילול הזרע בביאת איסורי כהונה, ולא על זנות. וז"ל רס"ג, האיסור השני, זנות עם אשה בלי קידושין. היא בדרגה שנייה, כי היא בלא עדים ולא כתובה ולא קידושין, אמר עליה 'אל תחלל את בתך להזנותה ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זמה'.

המדרגה השלישית, באיסור ביאת הקרובות, אמר בה (שם יח, ו) 'איש איש [אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה]⁹³!.

מקור

[קיימברידג' 96.18(2) T-S Ar.1 א1]: אלקדושה ג' רפיע וכק' וקרא זה אל זה וג'. ומן אכרם אלשם יסתחק אן יתבת אסמה לנסלה ו...ם יכרמה לו יסתחק דלך וכק' לעילי אמור אמרתי ביתך ובית אביך יתיצבו לפני עד עולם ועתה נאם יי חלילה לי כי מכבדי אכבד. וקאל איצ'א פי אלצאלחין אלמעזין לאלשם אן אסמהם ונסלהם יתבת כתבאת אלסמאות ואלארצ'ין וכק' כי כאשר השמים החדשים וכ'. כן יאמר רחום.

ואן אתסע לך אלזמן חקא נדכר שי מן מצות שבת ותכתם פיה פהו ז' פצ'ל.

אלדיבור אלד' מצות שבת. קאל פי עשרת הדברות הדה אלנסכ'ה אלאל זכור ופי אלתאניה שמור. זכרהו על [היין בכ]ניסתו ושמרהו מלפניו ומאחריו. וקאלו איצ'א זכרהו בים ושמרהו ביבשה. תם נקול פאלסבת ז' וגוה עלי וגה אל... [אלו]גה אלאל גמלה' אלצנאיע פי אלסבת חראם [אצולה] ופרועהא וכמא קאל אללה לא תעשה כל מלאכה וקד עדרו רבותינו ז"ל אצולהא פי אלמשנה ט"ל ולהא פרועא צ'עאפהא.

ואולוגה אלב' אן לא יכרג מן באב אלמדינה אכתר מן אלפין דראע ויכון איצ'א לדבר מצוה אמא אלכניסה או לנעדרנא ומא אשבה דלך.

ואלוגה אלתאלת [א2] אלנקל מן מנאזל אלי מנאזל ומן מסכן אלי מסכן ועלי אן גמיע רשות היחיד ודאך בחית לס יעמלו בינהם עירוב או לס יבטל אחרהמא רשותה ללאכר.

ואלבאב אלד' מן אלשביתה שיל אלואאני דאכל אלמנזל פאן בעי' אלואאני חראם שילה פי אלסבת מן מוצ'ע אלי מוצ'ע וכמא קאלו כל הכלים ניטלין בשבת חוץ מן המסר הגדול ויתד של וכ'. וינצ'אף אלי הדא אלסראג אלדי יסרג פי תלך אלסבת לא יגוז נאילה ולו אנטאף. וינצ'אף אלי הדא מא כאן מן אלתמאר אלתי תסמח לתנשף ואלתגאיר פלא יגוז שיל מנהא. ואלה' אלמאכול ואלמשראב.

ואלוגה אלו' אלאשיא אלמראיה ואלמקרוה בעצהא חראם באלסבת מתל אפתקאר אל[תג]איר ואלצנעאט ואלקראת פי כ'ת'ב אלט'ב ומא אצף לה.

ואלבאב אלו' אלכלא[ם פי מ]א יריד ינפעל בעד אלסבת מן ביע ומא [אשבה דלך] ואסתעמאל וכל מא הו חראם פי אלסבת [חראם] אלחדית פיה וכק' ממצוא חפצך ודבר דבר. וגמעו רבותינו ג' אצול פי אלמשנה מן אלמחרומה פי אלסבת פקאלו כל שחייבין וכ'.

ואשיא אכ'ר מן דקאיק פרץ' אלסבת יטול שרחהא מת'ל מן אנקל עמן לה ואתה בצ'אק פי אלטריק פלא יגוז [ב1] לה ימשי בה פיציר כאנה חי.. כל ירא מכאנה וילקיה. ולם עליה פי דראש.

93 ז"ל רס"ג, האיסור השלישי, ביאה על אחת הקרובות האסורות. אמר על זה 'איש איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה אני ה'". ובמה חמור דבר זה יותר מהזנות עם הזונה, כי זו אילו נתן מוהר וקידשה היתה מותרת לו, אבל קרובותיו אינן מותרות לו בשום פנים. [הדרגות הבאות הן אשת איש, נדה, גויה וזכור].

ולא ... קצעה ולא זבדיה פי אלסבת ולא ימלא מא אלא אן יכון מחתאג לה פי אלסבת. ולא ית'קב אלגרה אלנ[בי]ד כמא יעמל פי אלחול.

וכם עסי יקאל וכם עסי ישרה פי פריץ' אלסבת והי שקולה כנגד כל המצות פטובי מן חפט' אלסבת וופא חקוקהא ואכרמהא בחסב מא רוקה אללה תעאלי וקד קאל ען תבאע אלאמה ואלדכילון פיהא אנהם ארא חפט' אלסבת אן אללה תעאלי יגעל להם אל[חפ]ט' אלכביר פי מא בין ישראל בבית המקדש סאחרי ואוכד ישראל אנפסהם ארא חפט' אלסבת כמא יה..ם דאך קולה כה אמר יי' לסריסים אשר ישמרו וגו' ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב וגו' וקאל איצ'א אשרי אנוש יעשה זאת, וקאל איצ'א אם תשיב משבת רגלך וגו' אז תתענג על יי והרכבתך על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי יי דבר.

וכן יהי רצון שיקיים לנו הבטחותיו ויבנה לנו חדרי נאותיו ויחיש לנו ישועותיו כענין שג' ישראל נושע ביי' וגו'.

[פריז כי"ח II,44.4 לא תנאף, אל[אשכאן אלתי⁹⁴] חראם עלי ז' וגוה כל ואח[דהא ...] מן אלאכר דרגה פוק אכרי.

אלדרגה אלאולי אלטוויג ללממתעה כמא פעל יהודה בלא אן יחט'ר דלך עלי אלנאם. פקד [נ]הא אללה אלנאם ואלרגאל ען אלאגתמאע עלי דלך כק' לא תהיה קדישה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישר'.

אלדרגה אלב' פי אלחראם גשיאן אלנסי גיר אלמחצנא. פקד נהא אללה איצ'א ען דלך בקו' אל תחלל את בתך להזנותה, וקאל ולא יחלל זרעו בעמיו. ואן כאן דלך פי אלכהנים פהו זעם ישראל גמיעהם.

אלדרגה אלג' פי אלחראם [אלג]שיאן אלקראבאת קאל פיה איש איש [אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה].

בחלקים הבאים בעז"ה - דרשות ר' מצליח גאון ליוה"כ, פורים ופסח; עיבודי ר' זכאי לסידור רס"ג, וחיבורי ר' זכאי על המקרא.

ביבליוגרפיה וקיצורים

אברמסון, **במרכזים ובתפוצות**: במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים: פרקים בתולדות הגאונות וראשות הגולה בארץ ישראל ובבבל ותולדות חכמים במצרים ובאפריקה הצפונית, מיוסדים על כתבי יד הגניזה, מאת שרגא אברמסון. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ה.

אברמסון, **רב נסים גאון**: רב נסים גאון: חמשה ספרים, שרידים מחיבוריו / יוצאים לאור על פי כתבי יד בצירוף מבואות, הערות ומפתח על ידי שרגא בהר"ר קלמן אברמסון. ירושלים, מקיצי נרדמים, תשכ"ה.

אלוני, **הספרייה היהודית בימיה**: הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר / נחמיה אלוני, בעריכת מרים פרנקל, חגי בן שמאי, ובהשתתפות משה סוקולוב. ירושלים, מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ו.

אפשטיין, **מחקרים בספרות**: מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות / י"נ אפשטיין, ערוך בידי תלמידו ע"צ מלמד. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ח"א - תשמ"ד.

גויטיין, **כלי קודש**: שלמה דב גויטין, 'כלי קודש ורופאים כמוכרי ספרים (בעקבות מאמרו של נ. אלוני, ק"ס מג 121)', קרית ספר מד, (תשכט), עמ' 125-128.

גויטיין, **עדויות קדומות**: שלמה דב גויטין, 'עדויות קדומות מן הגניזה על קהילת שאלוניקי', ספונות; מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, יא, (תשלח), עמ' ט-ל.

גויטיין, **התימנים**: התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח : מבחר מחקרים / שלמה דב גויטיין, עורך - מנחם בן-ששון. ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשמ"ג.

גיל, **ארץ ישראל**: ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה : 634-1099 / משה גיל. כרכים א-ג. תל אביב : אוניברסיטת תל-אביב: ומשרד הבטחון - הוצאה לאור, תשמ"ג.

גיל, **במלכות ישמעאל**: במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים / משה גיל. כרכים א-ד. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 1997.

גרינברגר, **סידור רס"ג**: סידור רס"ג עיונים בנוסח, מבנה והוראות, דן גרינברגר, ע"ד, אונ' בן-גוריון בנגב, תשע"ג.

וידר, **התגבשות נוסח התפילה**: התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מאמרים / נפתלי וידר, כרכים א-ב, ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ח.

זיבלר, **דרשת רס"ג לימי המועדים**: יהודה זיבלר, 'דרשת רס"ג לימי המועדים - א', קובץ בית אהרן וישראל, רב, ניסן-אייר תשעט, עמ' ה-כ.

כהן, **שלטון עצמי**: Jewish self-government in medieval Egypt : the origins of the office of head of the Jews, ca. 1065-1126 / Mark R.Cohen, Princeton, N.J.: Princeton University Pres, c1980.

מאן, **היהודים במצרים**: The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid caliphs: a contribution to their political and communal history, based chiefly on Genizah material hitherto unpublished / by Jacob Mann, 2 v, Oxford: Oxford University Press, 1969.

פליישר, **לסדרי התפילה**: עזרא פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות; ספר שנה למדעי היהדות, ז (תשנג), עמ' ריז-רס.

פליישר, **מדיואן שירי החול**: עזרא פליישר, 'מדיואן שירי החול של רב נתן בן שמואל נזר החברים', קבץ על יד; דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה, יח (תשסה), עמ' 139-196.

פליישר, קטעים מקובצי תפילה: עזרא פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד; דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה, יג (תשנז), עמ' 91-189.

פליישר, תפילה ומנהגי תפילה: תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה / עזרא פליישר. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשמ"ח.

פרידמן, הנגיד: מרדכי עקיבא פרידמן, 'הנגיד, הנשיא והרבנים הצרפתים: משבר בהנהגה בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פב-ב, ג (תשעז), עמ' 193-266.

פרידמן, התנגדות לתפילה: מרדכי עקיבא פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ-ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', כנסת עזרא (תשנה), עמ' 69-102.

פרידמן, זוטא והמוקדמים: מרדכי עקיבא פרידמן, 'הרמב"ם זוטא והמוקדמים: סיפורם של שלושה חרמות', ציון, ע, ד, (תשסה), עמ' 473-527.

פרידמן, מחלוקת לשם שמים: מרדכי עקיבא פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים: עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנז), עמ' 298-245.

פרידמן, מילון: מילון הערבית-יהודית מימי הביניים: לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים / מרדכי עקיבא פרידמן. ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשע"ו.

פרידמן, עדות חדשה: מרדכי עקיבא פרידמן, 'עדות חדשה על ביטול התפילות ומנהגי התפילה הארץ-ישראלים במצרים בימי הראב"ם', התפילה בישראל, (תשעו), עמ' 315-326.

שטרן, הלוח היהודי: Rustow, Marina; Stern, Sacha, 'The Jewish calendar controversy of 921-22: reconstructing the manuscripts and their transmission history', Time, Astronomy, and Calendars in the Jewish Tradition, (2014), pp. 79-95.